

MŁODZIEŻ LICEALNA

wobec wartości,
samotności i pasji

Magdalena Kleszcz
Małgorzata Łączyk

impuls

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012

Recenzent:
dr hab. Joanna Maria Garbula

Redakcja wydawnicza:
Joanna Kosturek

Korekta:
Aleksandra Bylica

Projekt okładki:
Anna M. Damasiewicz

Fotografia wykorzystana na okładce:
© lendy16 | Shutterstock.com

Opracowanie typograficzne:
Alicja Kuźma

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Śląski w Katowicach

ISBN 978-83-7850-195-4

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
tel./fax: (12) 422 41 80, 422 59 47, 506 624 220,
www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
Wydanie I, Kraków 2012

SPIS TREŚCI

Wstęp (<i>Magdalena Kleszcz, Małgorzata Łączyk</i>)	7
<i>Magdalena Kleszcz</i>	
Rozdział I. Eksplicacja zagadnień związanych z kategorią wartości	9
Problematyka wartości w naukach społecznych	9
Funkcjonowanie pojęcia wartości w ujęciu filozoficznym	11
Pojęcie wartości w socjologii	13
Psychologiczne rozumienie wartości	15
Pedagogika wobec wartości	20
Wartościowanie jako proces	25
Postawy młodzieży wobec wartości na tle współczesnych badań	28
Dorastanie a kryzys w wartościowaniu	36
<i>Małgorzata Łączyk</i>	
Rozdział II. Samotność w ujęciu interdyscyplinarnym	45
O fenomenie samotności w filozofii	45
Psychologia i pedagogika o samotności i osamotnieniu na tle osobowościowym i socjokulturowym	50
Rodzaje samotności jako przyczynek ustalenia wykładni rozumienia jej istoty	54
Rodzaje i typy samotności	54
Samotność jako konsekwencja deficytu w sferze potrzeb	57
Koincydencja samotności z twórczością jako naczelną kategorią wartościowego życia	63

Magdalena Kleszcz, Małgorzata Łączyk

Rozdział III. Metodologia badań własnych	67
Założenia teoretyczne i metodologiczne badań	67
Przedmiot i cele badań naukowych	69
Problemy badawcze	69
Metoda i technika prowadzenia badań	70
Opis narzędzi badawczych wykorzystanych w badaniach własnych	71
Polska adaptacja Value Survey Milтона Rokeacha autorstwa Piotra Brzozowskiego	71
Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu autorstwa Piotra Olesia	72
Procedura badań i charakterystyka badanych	73

Magdalena Kleszcz, Małgorzata Łączyk

Rozdział IV. Wartości, pasje i doświadczenie samotności młodzieży na podstawie analizy wypowiedzi badanych	75
Licealiści w recepcji własnej – prezentacja samoopisu badanych	76
Wartości deklarowane przez licealistów podczas wywiadów	80
Zróznicowanie preferencji wartości wśród badanych na podstawie skali Milтона Rokeacha	83
Kryzys w wartościowaniu na podstawie Kwestionariusza do Badania Kryzysu w Wartościowaniu Piotra Olesia	90
Pasje badanej młodzieży	93
Pasje młodzieży jako wartość i wykładnia wartości	98
Obecność innych i ich znaczenie	104
Samotność jako element doświadczenia życiowego badanych	106

Podsumowanie i wnioski końcowe (<i>Magdalena Kleszcz, Małgorzata Łączyk</i>)	115
--	-----

Bibliografia	121
--------------------	-----

Aneks	127
-------------	-----

WSTĘP

W wielu naukowych opracowaniach pojawiają się dziś opinie, które wyrażają niepokój o współczesną młodzież. Kumulują się diagnozy, z których dowiadujemy się, jak wiele jest czynników wyzwalających agresję czy przemoc. Obecnie dostrzega się rzeczywiście wiele uwarunkowań takiego stanu rzeczy. Tłem dla rozstrzygnięć w tym zakresie niejednokrotnie czyni się procesy globalizacyjne, w które wpisuje się zasada gloryfikacji sukcesu, doskonałości i wręcz multipotencjalności. Młodzi ludzie przyjmują te procesy naturalnie, ale wydaje się też, że wprawieni w cywilizacyjne wirowanie nie dostrzegają niebezpieczeństw, zagrożeń, odgradzają się od wartości. Właśnie kryzys wartości komplikuje sytuację człowieka, który zatracą wewnętrzne wektory postępowania.

Wartości wyznaczają horyzont rozwoju człowieka. Można uznać, że mają one charakter autoformacyjny, gdyż na nich często nadbudowywane są cechy, właściwości i zachowania, które określają sposób życia i wyznaczają jego jakość. Młody człowiek otwiera się na wartości, zwykle w specyficzny tylko dla siebie sposób. Bywa, że deterministycznie nastawia się na ideał, pragnie być najlepszy, podziwiany, ważny. Sposób bycia i wyrażania siebie jest zatem odpowiedzią na tę potrzebę i daje również obraz tego, co jest dla niego prymarne, a więc wartościowe. Z tego też powodu, mając na uwadze istotne funkcje wartości, w wymiarze zarówno subiektywnym, jak i obiektywnym, podjęto próbę ustalenia, na czym koncentruje się młodzież licealna. Na tym etapie rozwoju każda jednostka musi nie tylko samodzielnie rozwiązać specyficzny konflikt pojawiający się w wyniku naturalnego dualizmu w sferze postaw, przekonań czy potrzeb, lecz także świadomie i odpowiedzialnie wkroczyć w pełnowymiarową przestrzeń społeczną, znacząc ją swoją osobą, a jednocześnie włączając się w nią jako element wspólnoty. Bywa, że próby te nie zawsze kończą się powodzeniem, a jednostka naraża się na niezrozumienie, poczucie alienacji, samotność. Właśnie w tym okresie osamotnienie może być najbardziej dokuczliwe i bolesne. Trwając wciąż – stanowi czynnik ryzyka. Dlatego w perspektywie problematyki podjętej w tej książce ważne było również poznanie, w jakim zakresie młodzież doświadcza lub doświadczyła samotności i jak sobie z nią radzi. Nie bez powodu dociekano również zainteresowań i pasji młodzie-

ży, które wypełniają jej wolny czas, a ponadto stanowią podstawę i przestrzeń rozwoju, autoafirmacji i samourzeczywistniania.

Przedmiot badań stanowiły zatem trzy kategorie: wartości, samotność i pasje. Wcześniej powstało tło teoretyczne, na które składają się dwa rozdziały. W pierwszym omówiono stanowiska naukowe dotyczące wartości, przedstawiając ich ujęcie w naukach społecznych, a ponadto zestawiono dotychczasowe wyniki badań na temat preferowanych wartości. Ich synteza koncentruje się przede wszystkim na ukazaniu przemian, jakim podlegała hierarchia wartości uznawanych przez młodzież: poczynawszy od lat 60. XX wieku, a skończywszy na pierwszej dekadzie XXI wieku. Ze względu na podjęcie się diagnozy w zakresie doświadczanego przez młodzież kryzysu wartościowania przedstawiono również koncepcje wyjaśniające jego mechanizmy.

W kolejnym rozdziale skoncentrowano się na problematyce samotności. Z uwagi na fakt, że jest to zjawisko nurtujące przedstawicieli różnych dyscyplin, również w tym przypadku ukazano sposób jego definiowania i rozumienia przez filozofię, psychologię i pedagogikę. Starano się również przedstawić kontekst samotności w jej relacji do potrzeb człowieka, a także rozważyć, kiedy uchodzi ona za wartość, a kiedy staje się antywartością.

W rozdziale trzecim znalazły się założenia metodologiczne własnych badań. Omówiono w nim przedmiot badań, określono ich cele oraz problematykę badawczą.

Rozdział czwarty obejmuje prezentację materiału empirycznego zgromadzonego na podstawie przeprowadzanych wywiadów. Materiał ten poddano analizie jakościowej, ale starano się również uchwycić pewne zależności, podobieństwa i różnice w sposobie rozumienia wyabstrahowanych kategorii.

Magdalena Kleszcz

ROZDZIAŁ I

EKSPLIKACJA ZAGADNIEŃ ZWIĄZANYCH Z KATEGORIĄ WARTOŚCI

PROBLEMATYKA WARTOŚCI W NAUKACH SPOŁECZNYCH

Wartości, ze względu na swoją wagę i znaczenie dla życia i funkcjonowania jednostek oraz społeczeństw, stanowią jeden z najistotniejszych problemów podejmowanych na gruncie wielu dyscyplin naukowych, w tym: filozofii, etyki, teologii, socjologii, pedagogiki i psychologii, a także w antropologii kulturowej, historii, w naukach politycznych, w badaniach literackich.

Jak pisze Mariola Chojnowska, pojęcie wartości, pomimo że obecnie tak często używane i wywołujące wiele kontrowersji, w naukach społecznych uznaje się za termin nieostry. Oznacza to, że nie istnieje żaden zwyczaj językowy ani powszechnie przyjęta konwencja terminologiczna, które przesądzałyby np. o przynależności pewnych przedmiotów do zakresu tego słowa. Można zatem uznać, że termin „wartość” używany bez dodatkowych objaśnień nie wskazuje na żadne przedmioty¹.

Na trudności związane z rozumieniem pojęcia wartości wskazuje Władysław Tatarkiewicz, pisząc

[...] zdefiniowanie wartości jest trudne, jeżeli w ogóle możliwe. To, co wygląda na definicję wartości, jest raczej zastąpieniem wyrazu przez inny wyraz mniej więcej to samo znaczący albo jest jego omówieniem².

Spowodowane jest to wielością ujęć problematyki wartości.

¹ M. Chojnowska, *System wartości moralnych*, „Edukacja i Dialog” 2001, nr 9–10.

² W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć: sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne*, PWN, Warszawa 1976, s. 61.

Zdają sobie z tego sprawę przedstawiciele tych nauk, w których to pojęcie jest bardzo ważne, nie mówiąc już o aksjologii, gdzie wartość jest podstawową kategorią. Stąd też, ze względu na problematyczny charakter przyjęcia klasycznej definicji tego terminu, tzn. definicji analitycznej, uczeni posługują się definicjami syntetycznymi, czyli projektującymi, ukazującymi, czym wartość jest lub powinna być w danej nauce, zdaniem poszczególnych jej reprezentantów³.

Według Marii Misztal pojęcie wartości ma interdyscyplinarny charakter, który – zakreślając obszar związanej z nim problematyki – decyduje jednocześnie o potrzebie sformułowania i posługiwania się definicją uwzględniającą wszystkie aspekty tego pojęcia. Autorka zaproponowała trzy rodzaje definicji wartości, traktując je kolejno jako zjawisko:

- psychologiczne – w którym wartości stanowią przedmiot dążeń i orientacji jednostki oraz są elementem systemu jej przekonań o charakterze normatywnym;
- socjologiczne – gdzie wartość oznacza przekonania jednostek lub grup społecznych, określające godne pożądaniami cechy poszczególnych grup społecznych lub społeczeństwa jako całości;
- o charakterze kulturowym – wartość to przekonanie na temat norm uważanych za godne pożądaniami dla danego społeczeństwa.

W zależności od dziedziny, problem wartości może przyjmować specyficzny charakter:

- w filozofii przypisuje się go do obszarów etyki i estetyki;
- socjologia zajmuje się wartościami zbiorowymi oraz ich rolą w systemie społecznym;
- ekonomia przedstawia wartość na zasadzie jej racji z dobrem;
- w centrum zainteresowania psychologii znajduje się hierarchia wartości jednostki;
- aksjopedagogika natomiast opiera się nie tylko na wiedzy o człowieku, lecz także na wiedzy o jego wartościach, szczególnie wartościach moralnych⁴.

Sformułowanie wszechstronnej definicji wartości może być trudne. Krzysztof J. Brozi proponuje zatem, aby eksperci (psychologowie, socjologowie, pedagodzy i inni znawcy kultury) zajmujący się zagadnieniem wartości stosowali takie definicje, jakie są im w danym badaniu potrzebne, oceną trafności tych definicji będzie zaś moc wyjaśniająca, ujawniająca się w konkretnej sytuacji badawczej⁵.

³ J. Sztumski, B. Sztumska, *Człowiek w świecie wartości*, PAN – Gnome, Katowice 2002, s. 13–16.

⁴ M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii*, PWN, Warszawa 1980, s. 66.

⁵ K.J. Brozi, *Antropologia wartości. Kategoria standardu kulturowego w badaniach nad wartościami*, Wyd. UMCS, Lublin 1994, s. 311.

Funkcjonowanie pojęcia wartości w ujęciu filozoficznym

Filozofowie interesowali się tematyką związaną z wartościowaniem i interpretowaniem wartości od starożytności, używając terminów: *agathon*, *bonum* (w średniowieczu), a także w pewnych znaczeniach „cnota” czy „powinność”, jak również nazywając konkretne wartości, takie jak prawda, dobro, piękno. Sam termin „wartość” upowszechnił w filozofii pod koniec XIX wieku Friedrich Nietzsche, głosząc hasło „przewartościowania wszystkich wartości”⁶.

Filozofia wartości zaczęła się wyraźnie kształtować jako specjalna dyscyplina dopiero pod koniec XIX wieku. Co prawda filozofowie dyskutowali o wartościach od zarania dziejów, robili to jednak z punktu widzenia idei wartości uniwersalnych: prawdy, dobra i piękna. Rozważania te nawiązywały do tradycji epistemologii, etyki, estetyki i pośrednio ontologii⁷.

Zasadnicza płaszczyzna dyskusji epistemologicznej wiązała się z polemiką dwóch nurtów pojmowania wartości: nurtem kognitywistycznym i akognitywistycznym. Kognitywiści dopuszczają możliwość poznania wartości na drodze badania i empirycznego doświadczania. Stanowisko akognitywistyczne pojmuje wartości w znaczeniu emotywistycznym, traktując je jako tożsame z ludzkimi odczuciami, i przeczy możliwościom ich weryfikacji. W perspektywie ontologicznej za istotne uważa się rozstrzygnięcie charakteru istnienia wartości jako obiektywistycznego (gdzie wartości umieszczone są w porządku zjawisk i przedmiotów oraz bytów idealnych) bądź jako relatywistycznego (źródłem wartości może być praktyczny rozum ludzki, nie zaś doświadczenie empiryczne)⁸.

Niewątpliwie priorytetowym problemem teorii wartości, czyli aksjologii, jest kwestia, czy wartości istnieją obiektywnie (niezależnie od operacji podmiotowych), czy też dzięki pewnym zachowaniom podmiotu (poznawczym, emocjonalnym, wolitywnym). Czy to, co decyduje o wartości rzeczy, zależy od odpowiednich czynników obiektywnych, czy może od podmiotu przypisującemu rzeczy określoną wartość? Stanowiska te można sprowadzić do obiektywistycznych lub subiektywistycznych. Subiektywiści uważają, że to ludzie tworzą wartości (sfera podmiotowa), zatem mogą istnieć wartości negatywne. Wartości wiążą się także z samym procesem wartościowania, z emocjonalną reakcją na coś. Realizacja wartości jest utożsamiana z dążeniem do akceptowanego bądź pożądanego celu, a samo zachowanie jest przejawem wartościowania⁹.

⁶ P. Oleś, *Wartościowanie a osobowość. Psychologiczne badania empiryczne*, Red. Wyd. KUL, Lublin 1989, s. 7.

⁷ J. Pieter, *Oceny i wartości*, Śląsk, Katowice 1973, s. 23.

⁸ T. Kluz, *Psychospołeczne uwarunkowania wyborów wartości przez młodzież*, Akapit, Łódź 2007, s. 33.

⁹ Por. P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*; W. Stróżewski, *Istnienie i wartość*, Znak, Kraków 1981.

Jednym ze stanowisk subiektywistycznych sięgających starożytności jest podejście przyjmowane przez szkołę epikurejską, z Epikurem na czele. Uważał on, że źródłem szczęścia nie jest życie samo w sobie, lecz jakaś suma wartości. Istotne są wartości duchowe, a ich źródłami są pamięć (źródło wspomnień, przeżyć oraz doznań) i wyobrażenia (dzięki niej możemy oczekiwać przyjemności i szczęścia) człowieka. W czasach nowożytnych idea wartości w ujęciu subiektywistycznym widoczna jest w poglądach m.in. Davida Hume’a, Johna Stuarda Milla, Thomasa Hobbesa czy Immanuela Kanta (umiarkowany aksjologiczny subiektywizm)¹⁰.

Obiektywiści, których stanowisko sięga starożytności i poglądów Platona oraz Arystotelesa, sądzą, że wartości istnieją jako „szeroko rozumiane jakości rzeczy bądź idee”¹¹. Nie są one zależne od podmiotu, który ma możliwość ich poznania i odkrywania. W tej koncepcji coś jest wartością i z tego względu powinno być lub jest cenione, wywołuje zainteresowanie i pożądanie. Tutaj wartości negatywne są niedopuszczalne. Możliwe są natomiast antywartości lub brak wartości. Piotr Oleś podkreśla, że w ramach stanowiska obiektywistycznego możliwe jest także rozwiązanie zwane idealizmem aksjologicznym, gdzie wartości tworzą autonomiczny świat, odmienny od świata rzeczy, wzorowany na idei Dobra u Platona¹².

Za prawdziwych prekursorów nowożytnej filozofii wartości uważani są, zdaniem S. Kowalczyka, najwybitniejsi zwolennicy subiektywistycznej koncepcji wartości: Rudolf H. Lotze, Friedrich Nietzsche i Franz Brentano.

R.H. Lotze, oprócz tego, że wprowadził do filozofii wartości pojęcie „wartość”, podjął także próbę określenia tego terminu jako filozoficznego. W swojej koncepcji wartości odróżnił wartości przedmiotu od jego istnienia i właściwości. Twierdził także, że wartości nie istnieją realnie, lecz mają znaczenie. Mogą one istnieć tylko w odniesieniu do człowieka, który tworzy wartości, a nie poznaje je. Poglądy F. Nietzschego dotyczące wartości bliskie były koncepcjom Protagorasa, który uznawał wyższość wartości nad wszelkimi innymi pojęciami. Miarą i źródłem wartości był dla F. Nietzschego sam człowiek i jego wola. U F. Brentano nosicielami wartości są akty emocjonalne – uczucia, które stanowią drogę do poznania wartości. Realny świat nie zawiera sam w sobie wartości, ponieważ są one tworzone i ocenianie za pomocą uczuć¹³.

P. Oleś wskazuje na podział filozoficznych teorii wartości na normatywne i metanormatywne. Te pierwsze unikają sądów wartościujących, koncentrując się głównie na zagadnieniach epistemologicznych i lingwistycznych. Teorie

¹⁰ A. Molesztak, A. Tchorzewski, W. Wołoszyn, *W kręgu wartości moralnych nauczyciela*, WSP TWP, Warszawa 1996.

¹¹ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 10.

¹² *Ibidem*.

¹³ A. Błasiak, *Młodzież – świat wartości*, Ignatianum, WAM, Kraków 2002, s. 44.

normatywne zawierają sądy wartościujące, ponieważ określają, co jest wartością, a co nią nie jest, podają propozycje hierarchii wartości, definiują wartość naczelną oraz wskazują, co powinno stanowić cel dążeń ludzkich¹⁴.

Nie sposób nie przedstawić tu jeszcze jednej z najbardziej znanych teorii wartości – koncepcji Maxa Schelera. Rozróżnia on wartości:

- osoby i jej czynów oraz wartości rzeczy, zdarzeń i stanów;
- same w sobie (absolutne) i pochodne od nich – konsekwentne.

Ze względu na odmienność treści M. Scheler wyróżnia:

- to, co przyjemne i nieprzyjemne;
- wartości – uczucia witalne;
- wartości duchowe;
- wartości tego, co święte¹⁵.

Według M. Schelera wartości istnieją obiektywnie, jednak ich poznanie odbywa się na podstawie i przy wykorzystaniu uczuć, a nie rozumu, jest bezpośrednie i niezależne od doświadczenia, intuicyjnie sięga istoty wartości. W zależności od przedmiotu (którym jest jednostka, „osoba”) albo „rzeczy” wartości nabierają cech specjalnych¹⁶.

M. Scheler rozumiał wartości obiektywnie – jako właściwości rzeczywistego świata, tkwiące w osobach, rzeczach i sytuacjach, poznawalne intuicyjnie, *a priori* w aktach emocji, dzięki czemu mamy do nich bezpośredni dostęp¹⁷.

Zestawienie wartości w hierarchię jest możliwe dzięki temu, że jedne uznawane są za niższe względem innych. Wartości wyższe są wieczne, niepodzielne, jednoczące ludzi. Zdaniem M. Schelera w uporządkowanym systemie wartości jest miejsce dla Absolutu – stanowiącego byt wartości¹⁸.

Pojęcie wartości w socjologii

Na nieco więcej uwagi zasługują socjologiczne ujęcia wartości, ponieważ psycholodzy i pedagodzy często posługują się nimi, prowadząc na ich bazie własne badania i rozważania.

¹⁴ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 8.

¹⁵ T. Wilk, *Edukacja, wartości i style życia reprezentowane przez współczesną młodzież w Polsce w odmiennych regionach gospodarczych*, Impuls, Kraków 2003, s. 36.

¹⁶ E. Wysocka, *Młodzież a religia. Społeczny wymiar religijności młodzieży*, Wyd. UŚ, Katowice 2000, s. 36.

¹⁷ M. Scheler, *Der Formalismus In der Ethik Und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*, Francke Verlag, Bern 1954, s. 104, 122.

¹⁸ U. Dudziak, *Postawy wobec wychowania seksualnego a hierarchia wartości nauczycieli*, Wyd. KUL, Lublin 2009, s. 73.

Definicje pojęcia wartości można podzielić na te, które traktują wartości jako przedmioty, oraz te, które utożsamiają je z przekonaniami. Pierwsze dominują w filozofii, drugie w socjologii.

W wersji obiektywistycznej wartości można ujmować jako byty autonomiczne, przyjmując, że w samej istocie przedmiotów czy idei tkwi atrybut wartościowości, niezależny od wartościujących podmiotów. Przypisywanie przedmiotom cech wartościowości można również uzależnić od świadomości podmiotu¹⁹.

Ten typ definicji reprezentuje popularna w socjologii definicja Clyde'a Kluckhohna, który pisze:

[...] wartość jest wyraźną lub dającą się wywnioskować koncepcją tego, co godne pożądania, znamienne dla jednostki lub charakterystyczną dla grupy wpływającą na wybór sposobów, środków i celów działania²⁰.

Charakterystyczne dla tej definicji jest postrzeganie wartości jako mających ponadjednostkową ważność, jako społecznie aprobowanych preferencji czegoś, czego nie tylko się pożąda, lecz co uważa się także za godne pożądania.

E. Janczur podkreśla jednak, że socjologiczne badania wartości nie powinny wychodzić od teorii wartości traktujących je jako byty absolutne, niezależne od jednostki oraz społeczeństwa i kultury, w ramach których żyje²¹.

Również koncepcje subiektywistyczne, ujmujące wartości jako specyficzne składniki świadomości, systemu przekonań jednostki, nie są przydatne, ponieważ socjologia nie bada wewnętrznych przeżyć, stanów psychicznych czy wyobrażeń jako takich, lecz ich uwarunkowania społeczne mające zobiektywizowany, zewnętrzny charakter. Zatem w badaniach empirycznych najbardziej przydatne są definicje traktujące wartości jako specyficzne własności przedmiotu. Właśnie w ten sposób ujmuje problem wartości Florian Znaniecki, mający niemałe zasługi we wprowadzeniu pojęcia wartości do przedmiotu nauk społecznych. Przeciwwstawiał się on koncepcjom zarówno skrajnie subiektywistycznym, jak i obiektywistycznym. Wartość stanowi tutaj zjawisko kojarzące przedmiot ze stanem psychicznym podmiotu²².

Z polskiej literatury socjologicznej na szczególną uwagę zasługuje rozróżnienie S. Ossowskiego na wartości odczuwane i uznawane. Wartości odczuwane są związane z pozytywnymi bądź negatywnymi doznaniem emocjonalnymi, leżą u podłoża subiektywnych ocen wartościujących oraz pełnią funkcję dynamizującą w motywacji. Natomiast wartości uznawane są natury poznawczej,

¹⁹ E. Janczur, *Wartości jako wyznaczniki sensu życia* [w:] F. Adamski (red.), *Wartości – społeczeństwo – wychowanie. Studia z pedagogiki społecznej*, UJ, Kraków 1995.

²⁰ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 71.

²¹ E. Janczur, *Wartości...*, *op. cit.*

²² *Ibidem*, s. 36.

traktuje się je jako przekonania wyrażające ocenę i przyjmuje niezależnie od doznań subiektywnych, lecz z uwagi na fakt, że są cenione przez innych. Wartości uznawane są jakby wyższe od odczuwanych ze względu na swoją ogólnospołeczną akceptację. Źródłem wartości odczuwalnych jest subiektywna ocena przedmiotu, natomiast źródłem wartości uznawanych są grupy społeczne, nadające pewnym obiektom wartości bez względu na stopień ich atrakcyjności. Między obu rodzajami wartości może dochodzić do konfliktu, ponieważ to, co jest uznane, nie zawsze jest odczuwane, i odwrotnie²³.

Jan Szczepański uznaje wartość za

[...] dowolny przedmiot materialny lub idealny, ideę lub instytucję, przedmiot rzeczywisty lub wymaginowany, w stosunku do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisując mu ważną rolę w swoim życiu, a dążenie do jego osiągnięcia odczuwają jako przymus²⁴.

Choć za podmiot wartości uważa się człowieka, to wartości są czymś pozapodmiotowym, zewnętrznym, interioryzowanym przez jednostkę. Źródła wartości umiejscawia się w czynnikach pozapodmiotowych, ponieważ dopiero wtedy można twierdzić, że wartości są wyznacznikiem postępowania, kierują wyborami, ustosunkowaniami wobec świata, innych ludzi i siebie samego.

Psychologiczne rozumienie wartości

Dla psychologów problematyka wartości ściśle wiąże się z problematyką osobowości, uznaje się, że wartości wyznaczają relacje ja – świat. Gdy mówią oni o wartościach, mają na myśli sam proces wartościowania, urzeczywistnianie wartości, a także przypisywanie osobom, rzeczom i zdarzeniom poziomu integracji z wartościami²⁵.

W ramach psychologii opisywano wartości w różnorodny sposób. Rozumiano je z jednej strony jako stany umysłowe, które w ogóle nie istnieją, z drugiej zaś jako filozoficzne preferencje zróżnicowanych sposobów życia lub też jako orientacje o charakterze wartościującym. Wartości mogą być rozpatrywane także w kontekście określonego typu osobowości albo jako indywidualne bądź grupowe idee, które dostarczają standardów i kryteriów zachowań lub też są analizowane jako obiekt pożądania²⁶.

²³ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 18.

²⁴ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1963, s. 97–98.

²⁵ P. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Scholar, Warszawa 2003; K. Ostrowska, *W poszukiwaniu wartości*, Rubikon, Kraków 2004; S. Siek, *Wybrane metody badania osobowości*, ATK, Warszawa 1983.

²⁶ M. Czerniawska, *Inteligencja a system wartości. Studium psychologiczne*, Trans Humana, Białystok 1995, s. 9.

M. Misztal postrzega wartości jako przedmioty, które zaspokajają potrzeby jednostki. Wartość dostrzega się w zdolności przedmiotu do zaspokojenia potrzeb, które mogą powstać w zetknięciu z tym przedmiotem²⁷.

Z kolei Piotr Brzozowski, poddając analizie znaczenie terminu „wartość”, podkreśla następujące kategorie tego pojęcia:

- wartość **subiektywna**, rozumiana jako czasowa użyteczność, czyli subiektywna i zmienna cecha przedmiotów, zdarzeń i stanów;
- wartość **podmiotowa**, związana z charakterystyką człowieka, jego celami i sposobami osiągnięcia celów;
- wartość **przedmiotowa**, względnie trwała, mająca stałą reprezentację w strukturach poznawczych, cecha charakterystyczna dla przedmiotu postawy²⁸.

Wymienione powyżej sposoby definiowania i ujmowania wartości w kategorii wskazują, że można je rozpatrywać w różnorodny sposób, a tym samym koncentrować się na różnych aspektach. M. Czerniawska zwraca uwagę, że aktualne podejścia psychologów uwzględniają zarówno aspekt emocjonalny związany z przeżywaniem wartości, jak i poznawczo-behawioralny przejawiający się w organizacji wiedzy, zgodnie z którą ocenia się rzeczywistość, w podejmowaniu decyzji i wyborze możliwych sposobów zachowania²⁹.

Takie podejście do definicji wartości jest charakterystyczne dla wielu teoretyków, m.in. dla M. Rokeacha, który jest twórcą jednej z najpopularniejszych w świecie nauk humanistycznych teorii wartości, natomiast stworzona przez niego metoda diagnozy systemu wartości (Value Survey) była w ostatnich latach jednym z najczęściej używanych narzędzi do pomiaru osobowościowych i społecznych wartości³⁰.

P. Brzozowski uważa, że u podstaw teorii M. Rokeacha leży założenie dotyczące natury człowieka dążącego do uporządkowania świata idei, ludzi i autorytetów w pewne harmonijne relacje. W takim ujęciu wartość jest ogólnym kryterium wyznaczającym preferencje, dzięki któremu podmiot może się ustosunkować do rzeczywistości. Osoba „posiadająca wartości” jest zdolna do ilustrowania ich w formułowanych sądach, do identyfikacji ich zakresu, podobieństwa i różnic. Wartości są rozumiane jako poznawcze reprezentacje wewnętrznych potrzeb. Kierują autoprezentacją, sądami o sobie i innych, porównywaniem się pod względem kompetencji, ale również moralności. Chociaż wartość charakteryzowana jest jako przekonanie, które jest centralne i odporne na modyfikację, ma ona, oprócz komponentu poznawczego, komponent emo-

²⁷ M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii*, PWN, Warszawa 1980, s. 35–41.

²⁸ P. Brzozowski, *Skala wartości – polska wersja testu Milтона Rokeacha* [w:] R.Ł. Drwal (red.), *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej*, UMCS, Lublin 1987, s. 56–71.

²⁹ M. Czerniawska, *Inteligencja...*, *op. cit.*, s. 10.

³⁰ Por. *ibidem*, s. 20–22.

cjonalny i behawioralny. Można więc uznać, że wartości, jako idee abstrakcyjne, łączą pojęcia, uczucia i są skojarzone z działaniem³¹.

Tworząc skalę wartości, M. Rokeach przyjął założenia, że: ogólna liczba wartości, które człowiek posiada, jest stosunkowo mała; wszyscy ludzie mają w różnym stopniu te same wartości; wartości są zorganizowane w system; wartości ludzkie mogą się wywodzić z kultury, społeczeństwa i jego instytucji oraz z osobowości człowieka; wartości i ich konsekwencje manifestują się w wielu zjawiskach, które są dostępne do badania przez nauki społeczne³².

M. Rokeach wyróżnia dwa rodzaje wartości: takie, które określają jednostkowo i społecznie pożądane sposoby zachowania (instrumentalne), oraz takie, które określają końcowe stany egzystencji, są wartościami – aksjomatami mającymi wpływ na wybór celów strategicznych w życiu jednostki (ostateczne)³³.

Do wartości **ostatecznych** M. Rokeach zalicza:

- bezpieczeństwo narodowe,
- bezpieczeństwo rodziny,
- dojrzałą miłość,
- dostatnie życie,
- mądrość,
- poczucie dokonania (wniesienie trwałego wkładu),
- poczucie własnej godności,
- pokój na świecie,
- prawdziwą przyjaźń,
- przyjemność (miłe uczucia, brak nadmiernego pośpiechu),
- równowagę wewnętrzną,
- równość (braterstwo, jednakowe szanse dla wszystkich),
- szczęście,
- świat piękna,
- uznanie społeczne,
- wolność,
- zbawienie,
- życie pełne wrażeń.

Wartości **instrumentalne** to takie cechy, jak:

- ambitny,
- czysty,
- intelektualista,
- kochający,
- logiczny,

³¹ P. Brzozowski, *Polska wersja testu wartości Rokeacha i jej teoretyczne podstawy*, „Przegląd Psychologiczny” 1986, nr 2, s. 83.

³² P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 31.

³³ M. Czerniawska, *Inteligencja...*, *op. cit.*, s. 21.

- niezależny,
- obdarzony wyobraźnią,
- odpowiedzialny,
- odważny,
- opanowany,
- o szerokich horyzontach,
- pogodny,
- pomocny,
- posłuszny,
- uczciwy,
- uprzejmy,
- uzdolniony,
- wybaczący³⁴.

Autor Value Survey zakłada, że wartości instrumentalne są liczniejsze niż wartości ostateczne, ale zarówno jedne, jak i drugie mają związki o charakterze funkcjonalnym i poznawczym. Ponadto M. Rokeach sugeruje, że ogólna liczba wartości cenionych przez ludzi jest relatywnie mała, a wszystkim ludziom i wszędzie znane są te same wartości. Tak więc różnice między ludźmi polegają nie na uznawaniu istnienia odmiennych wartości, lecz na zróżnicowaniu poziomu ich akceptacji. Różny stopień akceptacji wartości pociąga za sobą konieczność ujęcia ich w pewne systemy, rozumiane jako

[...] trwała organizacja przekonań dotyczących preferowanych sposobów postępowania lub ostatecznych celów egzystencji³⁵.

Oprócz posegregowania wartości na ostateczne i instrumentalne M. Rokeach dokonał ich dalszego podziału:

- spośród wartości ostatecznych wyróżnił: intrapersonalne, czyli osobowe (koncentrujące się na jednostce, tj. **zbawienie, ekscytujące życie, harmonia wewnętrzna**) i interpersonalne (koncentrujące się na społeczeństwie, tj. **pokój na świecie, równość, braterstwo**);
- spośród wartości instrumentalnych – moralne (dotyczące stosunków interpersonalnych tj. **uczciwość, odpowiedzialność**) i kompetencyjne (mające charakter bardziej osobisty niż społeczny), tj. **pomysłowość, logiczne myślenie, twórcza wyobraźnia, zdolności, ambicja**³⁶.

W przyjętym przez M. Rokeacha podejściu zakłada się występowanie wartości u wszystkich ludzi, tyle że w różnym stopniu. Autor zwraca również uwagę na szczególną formę istnienia wartości, utrzymując, że dopiero wartości zinternalizowane są głównym kryterium dążeń, działania, postaw wobec

³⁴ M. Czerniawska, *Inteligencja...*, *op. cit.*, s. 21.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 40.

przedmiotów bądź sytuacji. W wyniku przystosowania (internalizacji) system wartości zaczyna funkcjonować na zasadzie „bytu niezależnego”, wartości się autonomizują, nabierają stałości i działają na inne poziomy przekonania oraz warunkują zachowanie. Wartości w koncepcji M. Rokeacha to przekonania o charakterze perskryptywnym lub proskryptywnym. Na ich podstawie człowiek jest w stanie określić swoje preferencje odnośnie do pożądaných lub niepożądaných środków, sposobów lub celów postępowania. Preferencje te są uzależnione od kultury, społeczeństwa i instytucji, a ponadto są wynikiem rozwoju jednostki uwarunkowanym różnicami indywidualnymi. Przeprowadzono liczne badania w celu wykrycia czynników odpowiedzialnych za treściowy obraz systemów wartości. Wiele z nich uwzględniało różnice w systemach wartości wynikające z wpływu odmiennych kultur. M. Rokeach wskazywał, że różnice w kulturach i cywilizacjach nie są rezultatem braku pewnych wartości w konkretnym przypadku, lecz wynikają z ich odmiennego usytuowania względem siebie³⁷.

Problematyka wartości coraz częściej pojawia się również w rozważaniach klinicznych. Twierdzi się, że od wartości, ich hierarchizacji oraz wzajemnych relacji – zgodności bądź niezgodności, spójności lub jej braku zależy funkcjonowanie jednostki (dobre albo złe), a więc i zdrowie psychiczne. Badacze wiążący zagadnienia zdrowia psychicznego z problematyką wartości zwracają uwagę na fakt, że system wartości może się zmieniać pod wpływem różnych oddziaływań (jednym z nich może być psychoterapia). M. Rokeach stwierdza, że już samo uświadomienie człowiekowi antynomii między wartościami bądź konfliktu w systemach wartości – postawy (czego można dokonać w procesie psychoterapii) prowadzi do stosunkowo łatwych korekt, a co za tym idzie, do zmiany zachowań³⁸.

Psychologiczną interpretację wartości przedstawia także Czesław Matusewicz. Ze względu na sposób przeżywania wartości wyróżnia on dwa nurty interpretacyjne: emotywistyczne i racjonalistyczne. Według pierwszego z nich warunkiem przypisania jakiemuś obiektowi wartości jest wystąpienie uczucia, wartość jest więc wyrazem subiektywnych przeżyć. Interpretacja racjonalistyczna zaś to pogląd uznający wartość za wynik rozeznania intelektualnego ukazującego stan rzeczy, który można aprobować lub odrzucić – tym samym proces myślenia jest niezbędny do wartościowania. Autor wskazuje także różne źródła wartości:

1. **Interpretacje naturalistyczne** – które doszukują się źródeł wartości w podmiocie. Wartość jest stanem rzeczy umożliwiającym stały proces samoregulacji biopsychicznej organizmu. Stan ten można interpretować

³⁷ P. Brzozowski, *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey Milтона Rokeacha*, [s.n.], Warszawa 1996, s. 3–5.

³⁸ J. Kościuch, *Hierarchie wartości w nerwicach i psychopatii oraz ich zmiany pod wpływem psychoterapii*, Wyd. ATK, Warszawa 1984.

jako naturalny, przysługujący obiektywnie organizmowi, zgodnie z teorią homeostazy.

2. **Nurt naturalistyczno-humanistyczny** – przypisuje znaczenie wartości na podstawie całokształtu doświadczeń ludzkich – zmysłowych oraz empatycznych. Wynika z tego, że wartości można się nauczyć, a to, jakiego rodzaju one będą, zależy od środowiska, w którym żyjemy.
3. **Interpretacja społeczno-humanistyczna** – uznaje wartości za idee nadprzyrodzone, elementy kultury lub systemu społecznego. Wartości przysługują przedmiotom i ideom, a nie podmiotowi, można je uznać za pewien będący częścią tradycji stały czynnik, który ewoluuje wraz z cywilizacją³⁹.

Wartości spełniają także szereg różnych funkcji. Są one kryterium wyboru dążeń ogólnospołecznych, standardem integracji jednostki ze społeczeństwem, a utrwalone w kulturze danego narodu – wyznaczają specyfikę tego procesu. Określają też w dużej mierze wybór indywidualnej drogi życia członków danego społeczeństwa, a także różnicują społeczną sferę osobowości ludzkiej⁴⁰.

Jak podkreśla Zofia Ratajczak, świat, w którym żyje człowiek, można rozpatrywać nie tylko ze względu na wartości, jakie w nim dostrzegamy, lecz również na możliwość ich osiągnięcia. W związku z tym w psychologii rozróżnia się wartości autoteliczne i instrumentalne. Instrumentalne – definiowane są jako środki służące jednostkom i grupom do osiągnięcia dalszych celów, autoteliczne natomiast – jako cele same w sobie, uznawane bez odniesienia do innych wartości⁴¹.

Z punktu widzenia psychologii świat wartościowy to taki świat, który zaspokajając istniejące potrzeby człowieka, jego dążenia i aspiracje, zapewnia mu warunki wszechstronnego i ukierunkowanego rozwoju. Wszechstronny rozwój człowieka to proces zmian zachodzących w jego psychice, prowadzący do podnoszenia się jakości życia we wszystkich jego aspektach oraz jednakowych poręczach. Polega on na nieustannym tworzeniu nowych możliwości, czyli szans⁴².

Pedagogika wobec wartości

W naukach społecznych, w tym także w pedagogice, pojęcie „wartości” wiąże się przede wszystkim z zachowaniem ludzi, z ich postawami i motywacjami działania. Pedagogika to praktyczna nauka o wychowaniu, a wychowanie jest jednym z rodzajów celowej działalności ludzkiej⁴³.

³⁹ C. Matuszewicz, *Psychologia wartości*, PWN, Poznań 1975.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Z. Ratajczak, *Wprowadzenie człowieka w świat wartości. Szanse rozwoju i źródło frustracji* [w:] K. Olbrycht (red.), *Edukacja aksjologiczna*, t. 1: *Wymiary, kierunki, uwarunkowania*, Wyd. UŚ, Katowice 1994.

⁴² K. Obuchowski, *Adaptacja twórcza*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.

⁴³ K. Konarzewski, *Pedagogika celów czy pedagogika wartości?*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1988, nr 2.

Systemy wartości są podstawą procesów wychowania, dlatego nie sposób mówić o wychowaniu człowieka bez sformułowania celu wychowania. Cele zaś wychowania i nauczania wprowadzają nas w problematykę wartości i łączą się z wymiarem aksjologicznym procesu wychowania i nauczania⁴⁴.

Nauki pedagogiczne, zajmując się celami wychowania, a także sposobami realizacji tych celów w sposób naturalny odwołują się do zagadnień związanych z wartościami i wartościowaniem⁴⁵. Jednakże dyskusje o wychowaniu odnoszonym do wartości mają w pedagogice najczęściej charakter sporów o podstawy filozoficzne bądź o trafność określonych technik edukacyjnych. Odciągając od rozważań nawiązujących do filozofii, należy się zastanowić, co stanowi istotę wartości w pedagogice i co pedagogika wnosi w refleksję nad wychowaniem do wartości. W rozważaniach aksjologicznych należy więc poznać rolę wartości w całości bytu, istnienia i działania człowieka⁴⁶.

Coraz częściej podkreśla się konieczność nadania wszelkim działaniom pedagogicznym wymiaru aksjologicznego.

Wartości nie sposób bowiem oddzielić od świata i człowieka – świata realnego i człowieka konkretnego, a edukację od wartości samoistnych i niesamoistnych. Wartości są po prostu życiem, jego esencją, jego prawdą, pierwiastkiem wiecznym, energią doskonalenia i energią doskonalącą. Jakżeż można je pominąć w edukacji? Przestrzeń edukacyjna jest zawsze przestrzenią aksjologiczną⁴⁷.

Jak słusznie zauważa Stanisław Palka, pierwszoplanowe znaczenie dla edukacji i nauk o niej mają wartości poznawcze, takie jak odkrywczność, prawdziwość, podmiotowość uczestników edukacji, wolność, odpowiedzialność, dialog, zaangażowanie. Należy do nich zaliczyć także twórczość, która uważana jest powszechnie za jeden z decydujących determinantów rozwoju człowieka.

Z twórczością wiążą się także wartości, takie jak:

- wyobraźnia,
- inicjatywa,
- oryginalność,
- krytycyzm,
- niezależność,
- ciekawość poznawcza
- wiara w siebie⁴⁸.

⁴⁴ M. Nowak, *Znaczenie wartości w procesie wychowania* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – wartości – sens*, Wyd. KUL, Lublin 1996.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ K. Olbrycht, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Wyd. UŚ, Katowice 2002.

⁴⁷ W. Pasterniak, *Przestrzeń edukacyjna*, Wyd. WSP, Zielona Góra 1995, s. 25.

⁴⁸ S. Palka, *Wartości poznawcze we współczesnej pedagogice teoretycznie i praktycznie zorientowanej* [w:] S. Palka, M. Nowak (red.), *Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, Red. Wyd. KUL, Lublin 1997.

Terminowi „wartość” pedagogzy nadają różnorodne znaczenia. Określenia „pedagogika wartości” po raz pierwszy użył Otton Willman. W swoich wykładach u schyłku XIX wieku zwracał uwagę na pojęcie dóbr⁴⁹.

Krystyna Ostrowska zwraca uwagę na ogromną rolę wartości w życiu i edukacji każdego człowieka. Myślenie o wartościach i życie zgodnie z nimi to szczególnie atrybut człowieka i swojego rodzaju *signum temporis*. Ostatecznie człowiek sam decyduje o tym, co dla niego jest cenne, ważne i pożądane, co stanowi o niepowtarzalnym charakterze jego egzystencji⁵⁰.

Na decydującą rolę wartości w edukacji szkolnej i naukach o niej wskazuje także Kazimierz Denek, przyrównując je do drogowskazów stanowiących niezbędną pomoc w odpowiedzi na pytania „dokąd” i „którędy” podążać w życiu⁵¹.

Bliskie poglądom autora jest także podejście C. Matuszewicza, który dokonał podziału wartości na dyrektywne i porównawcze. Wartości dyrektywne odgrywają rolę **drogowskazów** w określaniu celów i dążeń jednostki, wśród których znajdują się cele bliskie i dalekie. Wartości określające cele dalekie motywują człowieka do wyborów życiowych związanych z jego postępowaniem i stylem życia, natomiast wartości określające cele bliskie autor definiuje jako wartości utylitarne, związane z gromadzeniem dóbr służących jednostce. Wartości porównawcze wiążą się z oceną, która może dotyczyć realizacji wartości dyrektywnych, rzeczy z punktu widzenia ich funkcjonalności itp., nie wywierają wpływu na cele i dążenia jednostki, pojawiają się wówczas, gdy ma ona sprecyzowany plan działania⁵².

Na uwagę zasługuje także stanowisko Katarzyny Olbrycht, która określa edukację do świadomego wybierania wartości i określenia ich hierarchii jako podstawę tworzenia własnej filozofii życiowej. Edukacja aksjologiczna może zdaniem autorki oznaczać edukację, która przede wszystkim:

- służy wprowadzaniu w szeroko pojętą problematykę aksjologiczną;
- zmierza do kształtowania postaw wobec wartości przez: kształcenie potrzeb i umiejętności ich odkrywania, poznania, określania, aktywnego ustosunkowania się do nich;
- jest prowadzona na podstawie konkretnego doboru wartości oraz zorientowana na określone wartości – a w konsekwencji – postawy;
- jest ukierunkowana na realizację programów odzwierciedlających określoną hierarchię wartości⁵³.

⁴⁹ T. Wilk, *Edukacja...*, *op. cit.*, s. 33.

⁵⁰ K. Ostrowska, *Wartości w naszym życiu*, „Wychowawca” 2004, nr 5 (137).

⁵¹ K. Denek, *Wartości i ich znaczenie w edukacji szkolnej i naukach o niej*, „Ruch Pedagogiczny” 1993, nr 5–6.

⁵² C. Matuszewicz, *Psychologia...*, *op. cit.*

⁵³ K. Olbrycht (red.), *Edukacja aksjologiczna*, t. 1: *Wymiary, kierunki, uwarunkowania*, Wyd. UŚ, Katowice 1994, s. 72.

Podobne założenia przyświecają również Zbigniewowi Kwiecińskiemu, który uważa, że doświadczanie wartości dokonuje się w wyniku szeroko pojętej edukacji, będącej ogółem wpływów zorientowanych na jednostki i grupy ludzkie. Wpływy te sprzyjają takiemu ich rozwojowi, aby świadomie stały się twórczymi członkami wspólnoty społecznej, narodowej, kulturowej i wreszcie globalnej oraz aby stały się zdolne do samorealizacji, stworzenia trwałej tożsamości i zachowania odrębności. Tym samym szczególnego znaczenia w procesach edukacyjnych nabierają takie ich składowe, jak: globalizacja; etatyzacja; nacjonalizacja; kolektywizacja (socjalizacja wtórna); polityzacja, biurokratyzacja i profesjonalizacja, a także socjalizacja (uspołecznienie pierwotne); inkulturowanie i personalizacja; wychowanie i jurysdyfikacja; kształcenie i humanizacja czy wreszcie hominizacja⁵⁴.

W kontekście powyższego jakże słuszne i uzasadnione jest stwierdzenie K. Denka:

[...] nie da się sensownie traktować edukacji poza systemem wartości, gdyż edukacja odwołuje się do wartości ogólnoludzkich, uniwersalnych, humanistycznych⁵⁵.

Z kolei Maria Tyszkowa uważa, że wartości pozostają w istotnej relacji do potrzeb (biologicznych, społeczno-kulturowych, psychologicznych) człowieka związanych z jego życiem, aktywnością i rozwojem w środowisku ludzi oraz ze stanem i sposobem uświadamiania i zaspokajania tych potrzeb w danych warunkach społeczno-kulturowych. W związku z tym autorka wyróżnia wartości odnoszące się do różnych kategorii potrzeb wynikających z:

- życia (zdrowie, długowieczność, styl życia, poziom życia);
- aktywności (podmiotowość, anatomia jednostki, partycypacja społeczna);
- rozwoju (ekspansja osobowości, poczucie własnej wartości, samodoskonalenie).

Natomiast biorąc pod uwagę genezę i sposób istnienia wartości, ta sama autorka mówi o wartościach psychicznych i kulturowych⁵⁶.

Istotne dla rozważań nad wartościami w kategoriach pedagogicznych jest także stanowisko Janusza Homplewicza, który pisze, że

[...] wartością jest wszystko to, co dla człowieka przedstawia się jako cenne, w co chce angażować swe wysiłki i wolę. To dążenie ku wartościom kształtuje człowieka, jest też w stanie przesądzać o jego wewnętrznym rozwoju, o jego przeżyciach, działaniach i całej postawie życiowej⁵⁷.

⁵⁴ Z. Kwieciński, *Dziesięciościan edukacji (składniki i aspekty – potrzeba całościowego ujęcia)* [w:] T. Jaworska, R. Leppert (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki. Wybór tekstów*, Impuls, Kraków 2001, s. 31–33.

⁵⁵ K. Denek, *Wartości...*, *op. cit.*, s. 22.

⁵⁶ M. Tyszkowa, *Zdolności, osobowość i działalność uczniów*, PWN, Warszawa 1990.

⁵⁷ J. Homplewicz, *Etyka pedagogiczna*, Wyd. WSP, Rzeszów 1996, s. 7.

Ciekawe i bliskie Januszowi Homplewiczowi ujęcie aksjologii pedagogicznej reprezentuje Mieczysław Łobocki, który przez „wartość” rozumie to wszystko, co uchodzi za cenne i ważne oraz godne pożądania dla jednostki i dla społeczeństwa. Można zatem uznać, że wartość łączy się z pozytywnymi odczuciami i stanowi jednocześnie cel ludzkich dążeń. Zdaniem autora, ludzie utożsamiają często wartości z samym dobrem, czyli uznają je za dobro samoistne, dlatego też są one traktowane jako coś, o co warto zabiegać, czego warto pragnąć, o ile nie zagraża to istnieniu na świecie ładu moralnego⁵⁸.

Krzysztof Konarzewski rozpatruje zagadnienie wartości z jeszcze innej perspektywy. Autor uważa, że bliskie pojęciu „wartość” jest pojęcie „cel” – relacje pomiędzy tymi terminami w ramach pedagogiki mogą się różnie układać, co ma znaczenie dla charakteru całej dyscypliny. Jednocześnie K. Konarzewski podkreśla, że analiza wartości w piśmiennictwie pedagogicznym jest podporządkowana stanowieniu celów wychowania⁵⁹. W pedagogice wartości analiza wartości form praktyki wychowania jest nadrzędna nad stanowieniem celów⁶⁰.

Konkludując, warto przytoczyć słowa Raportu w sprawie obecności aksjologii i systemów wartości w procesie edukacyjnym, w którym czytamy:

[...] wartości występują w edukacji jako obiekty badań interdyscyplinarnych oraz jako system normatywny, który określa zarówno kształt teorii edukacyjnej, jak i konkretne działania nauczycielskie. [...]

- niezbędna jest perspektywa aksjologiczna edukacji, odrzucenie stanowisk absolutystycznych i subiektywistycznych oraz przyjęcie relacyjnej koncepcji wartości jako najwłaściwszej, [...]
- należy zatem z ostrożnością podchodzić do możliwości kreowania i przyjęcia powszechnie akceptowanej hierarchii wartości⁶¹.

Ukazana propozycja podziału definicji pojęcia „wartości” choć nie jest wyczerpująca, to jednak daje możliwość pewnego ich uporządkowania na płaszczyźnie bardziej ogólnej, a nie tylko w perspektywie jednej dyscypliny naukowej. Pozwala również na lepsze zrozumienie obfitości analizowanego terminu i – co za tym idzie – na poszerzenie wiedzy o wartościach. Jest to także próba pośredniej odpowiedzi na pytanie o to, czym jest wartość.

⁵⁸ M. Łobocki, *O wartościach w wychowaniu*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1993, nr 9, s. 369.

⁵⁹ K. Konarzewski, *Pedagogika...*, *op. cit.*

⁶⁰ Por. *ibidem*; A. Błasiak, *Młodzież...*, *op. cit.*

⁶¹ C. Banach i zesp. (oprac.), *Raport w sprawie obecności aksjologii systemów wartości w procesie edukacyjnym* [w:] W. Szewczuk (red.), *Świat wartości i wychowanie*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1996, s. 372–373.

WARTOŚCIOWANIE JAKO PROCES

Świat, w którym przyszło nam żyć, opiera się na wartościach. Jak pisze Władysław Stróżewski:

W życiu codziennym, w naszym zachowaniu się i w naszej wielorakiej działalności, nader często, choć może czasem nawet bezwiednie odwołujemy się do wartości. Uznajemy rzeczy jedne i odrzucamy inne, dlatego że posiadają taką a nie inną wartość. [...] Podejmujemy, w imię określonych wartości, takie czy inne decyzje życiowe. [...] Dążymy do odkrywania i stwarzania wartości nowych⁶².

Tworzenie się w okresie dorastania pierwszych czynnych postaw życiowych oraz związanych z tym hierarchii wartości, rozwój moralny, dojrzewanie i jednocześnie budowanie poczucia tożsamości społecznej, a także wykształcanie światopoglądu – to zadania rozwojowe głęboko związane ze sferą oddziaływań społecznych i kulturowych. Decydującą rolę dla jednostki odgrywają tu niewątpliwie procesy nabywania i wytwarzania się określonych sposobów rozumienia i interpretacji zachowań społecznych. Ważne jest zatem pytanie nie tylko o rodzaj, ale także o siłę związku pomiędzy oddziaływaniami o charakterze psychospołecznym, a procesami formowania się hierarchii wartości i sposobami postrzegania świata społecznego przez młodzież w okresie adolescencji⁶³.

W obszarze psychologii (szczególnie psychologii humanistycznej) oraz pedagogiki poświęca się wiele uwagi wartościom ludzkim i procesowi wartościowania, dlatego też prowadzone w niniejszej pracy rozważania warto uzupełnić takimi pojęciami, jak:

- **system wartości** – rozumiany jako zbiór wartości oraz określony typ powiązań między nimi,
- **hierarchia wartości** – w zbiorze wartości występują relacje nadrzędności i podrzędności.

Wspomnieć należy także o pojęciu **orientacji wartościującej**, które stosowane jest zamiennie z terminami **orientacja na wartości** i **orientacja ku wartościom**⁶⁴.

Według Marka Ziółkowskiego orientacje są pewnymi zgeneralizowanymi tendencjami do postrzegania otaczającej rzeczywistości, odczuwania jej i reagowania na nią. Zawierają określone przekonania, które mogą być uświadomione bądź pozostawać na progu świadomości. Ich podstawowymi elementami składowymi są wartości, wiedza o rzeczywistości, ocena stanu rzeczy i dyspozycje zachowań wobec określonych obiektów społecznych⁶⁵.

⁶² W. Stróżewski, *Filozofia wartości*, „Znak” 1965, nr 4, s. 399.

⁶³ T. Kluz, *Psychospołeczne...*, op. cit., s. 63.

⁶⁴ T. Wilk, *Edukacja...*, op. cit., s. 39.

⁶⁵ M. Ziółkowski, *Orientacje indywidualne a system społeczny* [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Nakom, Poznań 1990.

Orientacje wartościujące powstają pod wpływem wyobrażeń człowieka o głównych celach życia i podstawowych środkach wykorzystanych do ich osiągnięcia. Wpływają one także na tworzenie tych wyobrażeń. Teresa Wilk przywołuje za J.M. Poprawą twierdzenie, że ich znaczenie ujawnia się szczególnie w sytuacjach wyboru, w których stanowią one o zasadach wartościowania i kryteriach wyboru alternatyw⁶⁶.

Orientacja wartościująca nie jest pojęciem konkurencyjnym wobec wartości. Różnica między nimi polega na innej metodologii, zgodnie z którą staje się ona narzędziem badania wartości ukazującym ich wzajemne powiązania⁶⁷.

Psychologowie, rozróżniając pojęcie **orientacji wartościujących** od pojęcia **hierarchii wartości**, zwracają uwagę na fakt, że w **orientacji wartościującej** dochodzi do:

- uwypuklenia i interpretacji wartości naczelnej;
- specyficznej organizacji kompleksu wartości koherentnych wobec wartości naczelnej;
- podkreślenia wybitnych cech wartości.

Co istotne, w orientacji wartościującej powinno się zawsze uwzględnić doświadczenie społeczne jednostki⁶⁸.

W bogatej literaturze przedmiotu odnajdziemy wielość zróżnicowanych ujęć teoretycznych dotyczących wartościowania, a także wielość podejść badawczych.

Autorem wszechstronnego studium nad wartościami i wartościowaniem jest przywołany wyżej C. Matuszewicz, który definiuje wartościowanie jako przedkładanie jednego obiektu nad inny, czyli wybór wartości określonego typu⁶⁹.

P. Oleś rozumie przez wartościowanie „zespół procesów kognitywno-afektywno-motywacyjnych związanych z przeżywaniem wartości”⁷⁰. Jest to złożony proces, który przejawia się w formie emocjonalnej, praktycznej (przez podejmowanie czynności celowych) i werbalnej (formułowanie opinii i ocen). Tworzące się wymiary wartości zostają w sieci wartości uporządkowane hierarchicznie pod względem ważności, tworzą system wartości osoby⁷¹.

Wartości, które człowiek wybiera, ceni i realizuje, pozostają w istotnym związku z rozwojem osobowości oraz ze zdrowiem psychicznym jednostki. Uznawane i akceptowane wartości modyfikują spostrzeganie i zapamiętywanie, a także wyznaczają kryteria ocen i wyboru. System wartości wpływa zarówno na aktualne zachowanie jednostki, jak i jej ustosunkowanie do przyszłości i formułowanie osobistych celów. Zgodnie z założeniami psychologii

⁶⁶ T. Wilk, *Edukacja...*, *op. cit.*, s. 42.

⁶⁷ S. Jałowicki, *Struktura systemu wartości. Studium zróżnicowań międzygeneracyjnych*, PWN, Warszawa – Wrocław 1978.

⁶⁸ C. Matuszewicz, *Psychologia...*, *op. cit.*, s. 52.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 53.

⁷⁰ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 54

⁷¹ *Ibidem*, s. 54–57.

humanistycznej wartości oznaczają to, co człowiek uważa za dobre, ocenia pozytywnie, do czego pragnie dążyć, co wyraża w powinnościach, lub też to, co po prostu wybiera. Wartościowanie obejmuje wszystkie procesy związane z przeżywaniem wartości, sprzyjające samoaktualizacji: procesy poznawcze, afektywne i motywacyjne. Według P. Olesia na wartościowanie składają się:

- wolny wybór,
- spośród alternatywnych możliwości,
- po rozważeniu konsekwencji każdej z nich,
- pozytywnie oceniany przez wybierającego,
- akceptowany przez innych ludzi,
- zgodne z wyborem działanie (realizacja wartości),
- utrwalenie się wzorca postępowania⁷².

Internalizacja wartości następuje dzięki ich intelektualnemu zrozumieniu i akceptacji, wytworzeniu się pozytywnego stosunku emocjonalnego, wreszcie – podejmowaniu samodzielnych wyborów i idących za nimi działań na rzecz realizacji tych wartości. Zrozumienie i intelektualna akceptacja muszą się opierać na pracy nad świadomością, na rzetelnym poznaniu rozumowym. Działania uczące wyborów powinny w warstwie wychowawczej ćwiczyć zarówno czynność wybierania (wychowanie pośrednie), jak i zachowania uznane za pożądane, godne i wymagające utrwalenia (wychowanie bezpośrednie)⁷³.

Według M. Rokeacha podstawową właściwością całego systemu wartości jest hierarchiczne, specyficzne dla każdego człowieka uporządkowanie wartości, będące podstawą do określania tzw. mocy regulacyjnej poszczególnej wartości (im wyższe położenie w hierarchii, tym wyższy wpływ danej wartości na zachowanie człowieka i większa częstość zachowań z nią związanych)⁷⁴.

Wartości tworzą hierarchiczny, specyficzny dla każdego człowieka system, który jest trwałą organizacją przekonań o preferowanych sposobach postępowania, uporządkowanych według względnej ważności. Położenie przekonań w systemie, ich centralność, przesądza o stopniu podatności na zmiany. Im przekonanie jest bardziej centralne, tym trudniej będzie jednostce je zmienić, czy tylko przeorganizować. Jeśli jednak z jakiegoś powodu zostanie zmienione, to pociągnie za sobą istotne skutki w całym systemie poznawczym, w postawach i zachowaniach człowieka⁷⁵.

Nie ulega wątpliwości, że młodzież jest odbiciem swojego czasu, żywo reaguje i z łatwością przejmuje proponowane wzorce oraz styl życia i dlatego

⁷² L.E. Raths, H. Harmin, S.B. Simon, *Values and Teaching*, Ed. II, Merrill Publishing Company, Columbus 1987, s. 27–28, za: P. Oleś, *Kwestionariusz do badania kryzysu w wartościowaniu (KKW)*. Podręcznik, PTP, Warszawa 1989, s. 4.

⁷³ K. Olbrycht, *Dlaczego boimy się wartości w wychowaniu*, „Edukacja i Dialog” 2002, nr 2.

⁷⁴ P. Oleś, *Wartościowanie...*, *op. cit.*, s. 40.

⁷⁵ P. Brzozowski, *Skala wartości (SW)...*, *op. cit.*, s. 4.